

УДК 050.9(470+571):355/359:027.021(477-25)

Анна Бондарчук,

мол. наук. співроб. НБУВ

**ПАМ'ЯТНІ КНИЖКИ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ФОНДАХ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті розглянуто основні характеристики пам'ятних книжок. Висвітлено значення представлених видань як важливого історичного джерела для дослідження особового складу та структури Військового міністерства. Подається історія військової друкарні в Санкт-Петербурзі.

Ключові слова: пам'ятна книжка, адрес-календар, довідкові видання, Військове міністерство Російської імперії, військова друкарня.

Пам'ятні книжки – офіційні видання адресних і штатних довідок про державні і громадські установи, приватні підприємства, адреси і суспільний стан окремих громадян тощо. Досить часто пам'ятні книжки порівнюють із адрес-календарями, а деякі енциклопедичні видання навіть стверджують, що ці поняття тотожні [5, с. 22]. Проте адрес-календарі з'явилися на сто років раніше від пам'ятних книжок, у 30-х рр. XVIII ст. Вони являли собою списки громадян, державних посадовців, представників окремих професій або товариств. Окрім того, давали адреси всіх жителів місцевості та вміщували найрізноманітніші відомості стосовно губернії чи області: топографічні, статистичні та адміністративні. Пам'ятні книжки почали видавати в 30-х рр. XIX ст., і включали більш розширені відомості, що стосувалися певної адміністративно-територіальної одиниці. Усі пам'ятні книжки видавалися державною мовою Російської імперії – російською. Випускали пам'ятні книжки державні установи: Губернські статистичні комітети, Губернське правління, Академія наук, Військове міністерство тощо [6].

Традиційно пам'ятні книжки склалися з чотирьох розділів: 1) адрес-календар (перелік всіх державних установ з їх особовим складом); 2) адміністративний довідник (інформація про територіальний поділ губерній); 3) статистичний огляд (статистичні таблиці землеводіння, сільськогосподарської діяльності, освіти, медицини, відомості про кількість

населення тощо); 4) науково-краєзнавчий огляд (статті з історії, етнографії краю, археографічні та бібліографічні матеріали) [10, с. 375]. Також до пам'ятних книжок часто додавали календар або місяцеслов на поточний рік.

Пам'ятні книжки виходили з друку щорічно, впродовж кількох десятиліть. Вони були офіційними довідниками в 89 губерніях та областях Російської імперії. У кожній губернії пам'ятна книжка мала свої особливості, які могли з часом змінюватись. На даний момент виявлено більше 2260 подібних видань, які виходили з середини 30-х рр. XIX ст. до 1917 р. включно [9]. Особлива цінність пам'ятних книжок для історії, краєзнавства, генеалогії полягає в тому, що вони дозволяють відтворити історичну картину певного регіону, міста та населеного пункту у найдрібніших подробицях, рік за роком, десятиліття за десятиліттям, отримати факти, які у свій час були мало важливими, а наразі становлять велике значення для істориків і краєзнавців. За допомогою пам'ятних книг, що видавалися майже на всій території Російської імперії, стає можливим простежити, та порівняти ситуацію в окремо взятих губерніях та країні загалом. За історичним та джерелознавчим значенням пам'ятні книжки заслуговують особливої уваги і знаходяться на одному рівні з такими місцевими періодичними виданнями як «Губернські відомості», «Спархіяльні відомості», «Праці губернських учених архівних комісій» та ін.

З моменту свого виникнення пам'ятні книжки майже відразу ставали бібліографічною рідкістю: вони видавалися невеликим накладом, розповсюджувалися в межах певної території, перебували в активному щоденному користуванні, а з втратою актуальності знищувалися.

Про актуальність дослідження цього виду видань як історичного джерела свідчить той факт, що з 1992 р. в Російській національній бібліотеці (далі РНБ) триває дослідницький проект «Памятные книжки губерний и областей Российской империи», мета якого виявити, встановити місце зберігання, розкрити зміст, та ввести у науковий обіг якомога більше пам'ятних книг і інформації, яку вони в собі несуть. Наразі даний проект є найбільш ґрунтовним дослідженням пам'ятних книг. До його створення були проведені дослідження лише по окремо взятих територіях, тож відтворити інформативну наповненість цих унікальних видань було неможливо. Головним результатом багаторічної роботи стала серія книг і статей російських дослідників Н. М. Блавацької, О. І. Раздорського, Д. Е. Левіна. Головною працею слід вважати 15-томний бібліографічний довідник, кожен том якого буде присвячено декільком губерніям та

областям Російської імперії [1]. Крім того, в електронній колекції РНБ вже виставлено доволі велику кількість оцифрованих пам'ятних книжок з метою розширення читацького доступу та забезпечення фізичного збереження примірників. На даний момент жодна бібліотека Росії не має у своїх фондах повного зібрання пам'ятних книжок, навіть найбільша колекція таких пам'яток в РНБ (а це більше 2000 видань), має певні лакуни. Крім того, 120 видань відомі лише за бібліографічними джерелами, а 10% віднайдених збереглися у єдиному примірнику, тож пошуки всіх можливих видань досі тривають [9].

Проект значно розширив свої межі і став не лише всеросійським, а й міжнародним. Пошуки пам'ятних книжок здійснюються у багатьох сусідніх із Росією державах – Україні, Польщі, Білорусі, Молдові тощо. Один із розробників проекту Олександр Раздорський проводив виявлення примірників у фондах чотирьох найбільших бібліотек Києва: Національній історичній бібліотеці України, Науково-довідковій бібліотеці Центральних державних архівів України, Національній парламентській бібліотеці та Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ). Наслідком роботи російського дослідника стало бібліографічне і джерелознавче опрацювання 548 губернських пам'ятних книжок, з них 286 зберігаються в НБУВ. Важливим для реалізації проекту було виявлення довідкових видань, які раніше не враховували у бібліографічних покажчиках, або які були відсутні у фондах книгозбірень Москви та Санкт-Петербургу. У результаті пошуку О. І. Раздорський з'ясував, що жодна з вказаних київських бібліотек не має у своїх фондах повного комплексу довідників, по жодній губернії, навіть по Київській [11].

Військове міністерство Російської імперії розпочало видавати пам'ятні книжки в Санкт-Петербурзі з 1829 р. Відтоді видання виходило щорічно, по одній книжці на рік, до 1916 р. [3, с. 180]. За змістом, на відміну від традиційної структури пам'ятних книжок, видання Військового міністерства складаються з трьох основних розділів: традиційний місяцеслов; адрес-календар із розписом чинів головного управління Російської імперії; довідкова частина з інформацією про поштові відправлення, пожежні сигнали та ін.

Військова друкарня, в якій випускались пам'ятні книжки, була заснована в Санкт-Петербурзі 1763 року. Спочатку друкарня знаходилась під управлінням Директорів, які визначалися Урядовим сенатом Російської імперії і знаходилися у безпосередньому підпорядкуванні Державної

військової колегії. В 1812 р. було створено Положення, згідно до якого Військова друкарня зі своїм штатом увійшла до складу Військового міністерства Російської імперії, заснованого в тому ж році. Її основним обов'язком стало друкування офіційних документів: актів, циркулярних приписів та літератури військової тематики за розпорядженням Військового міністерства. Крім того, друкарня здійснювала випуск наказів Урядового сенату, деяких місцевих розпоряджень, канцелярських бланків, окружних приписів Департаментів Комісарського і Провіантського та відомств, які входили до складу Військового міністерства. В 1815 р. наказом імператора Олександра I був заснований Головний штаб Його Імператорської Величності, до якого перейшло управління всім військовим відомством. На початку 1816 р. Військова друкарня з 11 друкарськими верстатами перейшла у підпорядкування Головного штабу разом із Військовим міністерством. Оскільки Головний штаб об'єднав всі військові відомства, асортимент друкованої продукції значно розширився. Тому в 1816 р. до Військової друкарні було приєднано Друкарню Артилерійського Ученого Комітету, закуплено нові верстати, організовано майстерні з виготовлення шрифтів та оправ, придбано нові шрифти і віньетки в Парижі та Лейпцигу, створено Військово-похідну друкарню [7]. Незважаючи на подальші зміни у структурі Військового міністерства, на пам'ятних книжках завжди у вихідних даних вказувалось «Въ военной типографіи», а з 1880-х рр. «Изданіе военной типографіи».

У НБУВ зберігається 33 видання (35 примірників) пам'ятних книжок Військового міністерства, що були надруковані військовою друкарнею в Санкт-Петербурзі. Зокрема у відділі стародруків та рідкісних видань (далі ВСПВ) НБУВ зберігається 6 примірників таких пам'ятних книжок за 1841, 1848, 1850, 1854, 1858, 1867 рр. У відділі наукової організації основного фонду НБУВ (колекція календарів) – 29 примірників за 1841, 1850, 1852, 1864, 1868, 1869, 1872, 1873, 1877, 1879, 1880, 1883, 1884, 1885, 1886, 1888, 1889, 1893, 1895, 1900, 1903, 1904, 1908, 1913, 1914, 1915, 1916 рр.

Отже, традиційно пам'ятна книжка Військового міністерства розпочиналася із місяцеслова. На відміну від сучасних церковних календарів, місяцеслов поєднував у собі релігійні та світські свята. Окрім церковних свят та днів пам'яті святих в ньому були відображені дні народження членів імператорської родини. Особливо важливі свята були позначені як «неприсутні дні» (вільні від роботи). Календар подавав фази місяця, дати (як за новим, так і за старим стилем) і події: «1841 май,

полнолуние, 9/21 Пятн. Пр. Исаи и Св. Николая (День неприсутственный)». Між днями тижня залишені вільні місця для нотаток. Так у примірнику пам'ятної книжки на 1884 рік можемо прочитати власницький напис: «25 мая. Дождь во время моего обеда от + 12 до + 14». На форзаці цього примірника знаходиться екслібрис: «Библиотека Университета св. Владимира. Отдѣль Д. Т. Ѳедора Степановича Цыцурина. № 1981», але на жаль, за ним неможливо встановити автора нотаток у календарній частині. В деяких примірниках заповнені майже всі сторінки, отже пам'ятною книжкою користувались щоденно. Окрім метеорологічних спостережень власник занотовував подорожі до інших міст, відвідини різноманітних світських заходів та інші події свого життя. Завдяки нотаткам можна доповнити малодосліджені або неповні відомості про побут тогочасного громадянина, культурне життя міста тощо.

В адрес-календарній частині подавалась інформація про установи та штатний розклад: Військового міністерства, Морського відомства, Придворного штату та Громадського відомства. Таким чином, пам'ятні книжки є важливим джерелом для дослідження складу військового штабу та інших військових відомств. Для кожного військовослужбовця послідовно було вказано: місце проходження служби, посада, звання, титул, прізвище, ім'я та по батькові. Так, наприклад, в пам'ятній книжці на 1854 рік можна прочитати: «Главный штабъ Его Императорского Величества. Военный Министръ, Генерал-Адъютант, Генерал-Лейтенант Князь Василий Андреевич Долгоруков». За допомогою пам'ятних книжок можна відстежити зміни в структурі окремих органів управління Військового міністерства і установ, що з ним співпрацювали. З кожним роком в адрес-календарній частині відбувались певні зміни в структурі та назвах міністерств, комісій, комітетів, військово-освітніх закладах тощо. Деякі установи зникали, змінювались або створювались нові, наприклад, редакції журналу «Військовий збірник» та газети «Російський інвалід».

Після адрес-календарної частини була вміщена інформація довідкового характеру, корисна не лише для військовослужбовця, а й для цивільної особи. Довідкова частина починалася із переліку церковних свят. Далі подавалась інформація про поштові правила Російської імперії: розклад відправлення та прибуття пошти, такса для збору грошей за пересилку і страхування, ціни на місця в поштових екіпажах і розклад їхнього руху, правила для чиновників на поштових станціях і поштарів, скільки і за яких обставин запрягати коней у поштовий екіпаж, правила передплати на газети

і журнали, відправлення кореспонденції за кордон, поштове пароплавання. З кожним роком послуги на поштові перевезення збільшувалися, як і перелік країн для відправлення кореспонденції. Наприклад, у пам'ятній книжці на 1841 рік можна побачити, що розсилка пошти здійснювалася здебільшого по території Російської імперії та Європи, а в пам'ятній книжці на 1858 рік пошту можна було розсилати вже майже по всьому світу.

Після інформації про поштові послуги зазвичай розмішувалися правила дій у випадку підвищення рівня води у Санкт-Петербурзі. Далі друкувалась інформація, яка стосувалась військовослужбовців: форма одягу для генералів, штаб та обер-офіцерів, розклад, в які дні в якій бути формі, правила представлення генералів та офіцерів у різних випадках керівникам та іншим вищим особам. В останньому розділі надавався список будинків, які займали міністри, департаменти міністерств та інші установи і службовці Головного управління Російської імперії та Дипломатичного корпусу. Після трьох основних частин завжди були вміщені відомості стосовно змін, що відбулися під час видання книжки. Інформація, подана на сторінках видання, є універсальною, вона розкриває всі зміни особового складу, що відбувалися у військових відомствах протягом 88 років.

Видання прикрашалися гравюрами на сталі, які було зроблено за малюнками першокласних російських та іноземних художників. Гравюри виготовлялись фірмою Брокгауз у Лейпцигу. До 1835 р., і то не завжди, видання прикрашалися віньєткою на титульному аркуші та чотирма гравіюваними аркушами з календарем, обрамленими бордюром із зображенням чотирьох пір року на останніх сторінках. Приблизно з цього періоду, окрім аркушів з календарем, почали з'являтися інші гравіювані зображення, не пов'язані з текстом. Як правило, це були репродукції з картин художників І. К. Айвазовського, О. П. Боголюбова, Р. Брандарда, В. Ф. Тімма, Т. Горшельта, Й. Й. Шарлеманя, Г. Г. Чернецова та інших [3, с. 180]. На малюнках зображувалися історичні події, особи, пам'ятки архітектури, краєвиди міст і природних ландшафтів Російської імперії та іноземних країн. Всі гравюри захищені плюром. Перелік гравіюваних ілюстрацій друкувався в змісті. У 1880-х рр. гравюра була замінена на фототипію.

Відомий російський історик та критик В. Г. Белінський висловився про ілюстрації, розміщені у Пам'ятній книжці на 1840 р., так: «В пам'ятній книжці, виданій на нинішній рік, розміщено чотирнадцять картинок, гравіюваних англійським художником Гобертом. Кожна картинка варта

того, щоб вирізати її з книжки і вставити до рамки. Ми гадаємо, що чудова «Пам'ятна книжка» – найкращий подарунок, який можна зробити людині діловій та не діловій у перші місяці року. Незрозуміло лише одне, чому видавці призначають таку низьку ціну – 2 рублі сріблом, це просто безкоштовно, за одні лише картинки можна заплатити вдвічі більше» [2]. Високим художнім рівнем ілюстрацій можна до певної міри пояснити той факт, що з кількох примірників, які зберігаються у фондах НБУВ, частково або повністю були вилучені гравюри.

З 1860-х рр. наприкінці пам'ятних книжок з'явилась «Карта сполучення Європейської Росії з вказівкою поштових, шосейних доріг і залізниць, шляхів диліжансів, морських і річкових пароплавних і телеграфних ліній», виконана в «Картографическом заведении А. Ильина». Олексій Афіногенович Ільїн (1832–889) – відомий російський картограф і видавець. З 1856 р. працював при Військово-топографічному депо Генерального штабу. У 1859 р. полковник Генерального штабу В. О. Полторацький заснував картографічну літографію та запросив до співпраці з ним в компанію О. А. Ільїна. З 1864 р. літографія повністю перейшла у власність О. А. Ільїна. З 1870-х рр. заклад значно збільшив випуск своєї продукції. Він випускав географічні атласи та карти для різних міністерств, департаментів (гірського, поштового, телеграфного), вчених товариств тощо, в тому числі для військової друкарні. Карти, розміщені в пам'ятних книжках, були виконані на високому поліграфічному рівні та регулярно оновлювались [5, с. 241]. Інколи у кінці замість карти друкувалась таблиця пожежних сигналів у Санкт-Петербурзі.

Пам'ятні книжки були чи не найпопулярнішим виданням Військового міністерства і користувались попитом не лише у військовослужбовців, а й серед широких верств цивільного населення. Звичайно, найбільша кількість видань розповсюджувалась в Санкт-Петербурзі та його околицях. Так, на примірниках за 1879 та 1886 рр. знаходиться штамп «Кронштадской морской библиотеки для газет и книг». Але певна кількість видань знаходила власників далеко за межами тодішньої столиці Російської імперії. Наприклад, на примірнику за 1884 р. можна побачити штамп «Книжный магазинъ с 1830 г. Н. Я. Оглоблина в Кіеве. Бывшій С. А. Литова».

Пам'ятні книжки видавались у кишеньковому форматі (в середньому 8 x 11 см). До зовнішнього вигляду книжок у військовій друкарні підходили творчо, щороку в художньому оформленні та матеріалах, які використовували при виготовленні оправ, прагнули внести різноманітність.

Для оформлення кришок оправ використовували такі техніки й матеріали:

- ✓ коленкор різних кольорів: гладенький, або зі сліпим тисненням у вигляді рослинного орнаменту;
- ✓ коленкор різних кольорів із золотим тисненням у вигляді рослинно-геометричного орнаменту;
- ✓ «мармуровий» папір зі шкіряним корінцем;
- ✓ тканина білого кольору з золотим тисненням у вигляді рослинно-геометричного орнаменту.

Корінці видань мають золоте тиснення у вигляді рослинного та геометричного орнаменту з назвою видання і роком пам'ятної книжки. Форзаци примірників паперові або імітують муар. Обрізи у деяких примірниках пофарбовані або позолочені. Тож можна з упевненістю сказати, що представлені видання, є яскравими прикладами мистецтва книжної оправи своєї епохи. Слід також виділити власницькі оправи, які вирізняються зовнішнім оформленням і є унікальними. Серед пам'ятних книжок, які зберігаються у ВСПВ НБУВ, слід відзначити примірники за 1854 та 1867 рр. (Р 1012, 1013). Кришки оправ обтягнуті тканиною білого кольору з золотим тисненням у вигляді рослинно-геометричного орнаменту. В центральній частині оправи цих видань вміщено суперекслібрис великої княгині Єлизавети Маврикіївни [4, с. 27]. Суперекслібрис незвичний способом виконання. Це металевий геральдичний щит з емалевою поверхнею синього кольору, на якій розміщено ініціали «Е. М.» відлиті з металу та прикрашені елементами рослинного орнаменту, над щитом вміщено князівську корону. Оправа має металеву застібку з рослинним орнаментом. Більш традиційний екслібрис можемо зустріти у примірнику за 1858 р. (Р 833), на форзаци можна побачити: «Изь книгъ Д. А. Арбузова. № 95».

Окрім пам'ятних книг, військова друкарня в Санкт-Петербурзі видавала значну кількість літератури військової тематики: «Список генералам по старшинству», «Правила для обучения употреблению в бою штыка», «Хроника Российской Императорской армии» та багато інших. Серед них слід відмітити «Памятную книгу для офицеров в поле» [8], примірник якої знаходиться у фонді ВСПВ НБУВ. Книжка написана для військовослужбовців двома полковниками Генерального штабу. У книжці представлені «ті предмети, які більш або менш повинні бути в пам'яті, але нерідко вислизають від самого досвідченого і обізнаного офіцера». Видання носить довідковий характер. Виклад матеріалу стислий і зрозумілий, доповнений кольоровими та чорно-білими таблицями. Оправа шкіряна, з

золотим тисненням у вигляді рослинного орнаменту, обріз позолочений.

З усього викладеного можемо зробити висновок, що пам'ятні книжки Військового міністерства є надзвичайно цінним історичним джерелом. Інформація, яку в них вміщено розкриває не лише структуру особового складу, а й інші аспекти історії і функціонування Військового міністерства Російської імперії. Вони можуть мати цінну інформацію для дослідження в галузі генеалогії, історичної біографістики, краєзнавства, історії військової справи XIX ст. історії поштової служби в Російській імперії тощо.

Список використаних джерел

1. Балацкая Н. М. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917): Сводный каталог-репертуар / Н. М. Балацкая, А. И. Раздорский. – СПб, 2008. – 645 с.
2. Белинский В. Г. Месяцеслов на (високосный) 1840 год... Памятная книжка на 1840 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://az.lib.ru>.
3. Верещагин В. А. Русские иллюстрированные издания XVIII и XIX столетий (1720–1870) / В. А. Верещагин. – СПб, 1898. – 309 с.
4. Иваск У. Г. Описание русских книжных знаков / У. Г. Иваск. – М., 1905. – 348 с.
5. Книга: Энциклопедия. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 1999. – 796 с.
6. Левин Д. Э. Первые столичные рецензии на «Памятные книжки» Виленской губернии (1852–1854) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kamunikat.fontel.net>.
7. Образцовые шрифты, украшения и виньеты военной типографии: с кратким известием от учреждения ее и до нынешнего положения. – СПб, 1821. – 25 с.
8. Памятная книжка для офицеров в поле. – СПб, Военная тип., 1848. – 144 с.
9. Памятные книжки губерний и областей Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm.
10. Раздорский А. И. Памятные книги Подольской губернии (историко-библиографический обзор) / А. И. Раздорский // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – Випуск 2. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 374–388.
11. Раздорський О. Регіональні довідкові видання XIX – початку XX ст. у фондах найбільших київських бібліотек / О. Раздорський // Бібліотечний вісник. – 2002. – № 3. – С. 23–30.

УДК 090.1:004.67

Оксана Рабчун,

мол. наук. співроб. НБУВ,
в. о. зав. відділу

ВИДАННЯ З РОДОВОГО КНИЖКОВОГО ЗІБРАННЯ УРБАНОВСЬКИХ ТА СТАЖИНСЬКИХ В ЕЛЕКТРОННОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті розкривається коротка історія родового книжкового зібрання Урбановських та Стажинських через призму сучасного електронного ресурсу, що знаходиться у мережі Інтернет. Авторка виокремлює масиви відцифрованих видань зі складу родового книжкового зібрання, що зберігаються на сайті НБУВ та сайтах інших бібліотек, зокрема, бібліотеки Гарвардського університету, наукової бібліотеки імені М. Максимовича КНУ імені Т. Шевченка тощо. Зроблено спробу аналізу швидкого пошуку та доступності матеріалів, що зберігаються як Інтернет-ресурс на різних Інтернет-сайтах.

Ключові слова: родова книгозбірня Урбановських та Стажинських, Загінецька бібліотека, електронний ресурс, оцифровані матеріали.

Серед фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі ВБЗІК) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ) на особливу увагу заслуговує родове книжкове зібрання Урбановських та Стажинських, відоме також і за назвою «Бібліотека Загінецька», що походить від назви села на Хмельниччині – останнім місцем перебування у власності представників названого роду. Книжкове зібрання має досить складну та цікаву історію заснування та побутування. Воно неодноразово змінювало власників, а з цим пов'язуємо й кількісні та якісні зміни книжкового зібрання.

Від невеликого зібрання видань релігійного характеру та класичної літератури Загінецька бібліотека виросла в кількатисячну книгозбірню універсального характеру. За рукописним каталогом, датованим 1905 р., що зберігається нині в Інституті рукопису НБУВ (Ф. 1, 1066), у складі зібрання знаходилося понад 13 000 друкованих та рукописних книг, альбомів та карт, що охоплювали часовий проміжок від X до другої половини XIX ст.

На сьогодні, окремим блоком у ВБЗІК зберігається 6292 од. зб. (станом